

2. ԱՃԱՌՅԱՆԸ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՐ

Հայագիտության, կարելի է ասել, բոլոր բնագավառներում՝ հայոց լեզվի պատմություն, հայ բարբառագիտություն, համեմատական քերականություն, բառարանագրություն, հայ գրականության պատմություն, գաղթավայրերի պատմություն, դասագրքերի կազմում և այլն, և այլն, Աճառյանը շարժել է իր բեղնավոր գրիչը և հանդես բերել գիտական խորություն, հմտություն, վարպետություն: Սակայն նրա ամենասիրած գիտական ոլորտը հղել է բառագիտական-բառարանագրական գործը, որի նկատմամբ ունեցած նախասիրությունը հրեում է նրա բոլոր ստեղծագործությունների մեջ:

2. Աճառյանի բառարանագրական առաջին աշխատությունը «Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» բառարանն է, որը հրատարակվել է 1902 թ. էմինյան ազգագրական ժողովածուի մեջ՝ կազմելով նրա Գ հատորը:

Աշխատությանը կցված է ընդարձակ ներածություն, ուր իրավացի կերպով ասվում է. «Ընթերցիտ է, թե Պոլսո, Վենետիկի կամ Վիեննայի մեջ այլ և այլ ժամանակներ հրատարակված են ռամկորեն հայերեն մեծ և փոքր բառագրքեր, որոնց մեջ հավաքված են ժողովրդական լեզվի մեջ գործածական խումբ մը թրքական բառեր և անոնց դիմացը նշանակված հայերեն թարգմանությունը, բայց այս աշխատությունները ոչ մի գիտական արժեք չունին»¹⁸: Եվ իրավամբ, 1870 թ. հրատարակված «Ընտանեկան բառարան տղայոց վարժության» աշխատությունը 6 առանձին մասերի բաժանված և բառահոգեվածների առանձին այբբենական կարգով դասավորված բառարան է՝ հիմնականում ժողովրդական լեզվի

18 2. Աճառյան, Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, Կ. Պոլիս, 1902, էջ 5:

մեջ գործածված թուրքերեն բառերի հավաքածու: Հեղինակի նպատակն է փոքր հասակից երեխաներին վարժեցնել, ուսուցանել, թիւ, պետք է, որ ամեն մարդ յուր խոսակցության ժամանակը զգուշանա օտարազգի բառեր գործածելեն և ջանք ընեն ունակութիւնը ընելու բուն հայկական բառերով խոսիլը»:

«Թուրքերենի փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» բառարանի ընդարձակ ներածականում Աճառյանը տալիս է թուրքական տիրապետության պատմութիւնը, մանրակրկիտ կերպով ցույց տալիս հայ բարբառների դասավորութիւնն ու կրած ազդեցութիւնները. նշելով, որ թուրքերենից ամենից ուժեղ ազդված է Կ. Պոլսի բարբառը: Այս իսկ պատճառով հեղինակն աշխատութեան հիմք է ընդունել Կ. Պոլսի բարբառը՝ այն համեմատելով վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառների հետ:

Հ. Աճառյանը իր բառարանի սկզբնական օրինակում տվել է: թուրքերեն գլխաբառը, հայերեն թարգմանութիւնը (ավելի ճիշտ՝ հայերենում ստացած նշանակութիւնը) և բառի ծագումը, իսկ հետագայում, բառարանը տպարան ուղարկելուց հետո, ավելացրել է գլխաբառի, ինչպես և գլխաբառով կազմված դարձվածքների ֆրանսերեն համարժեքները:

Թուրքերենից կատարված փոխառյալ բառերի մասին նա Գրիգոր Խալաթյանին իրազեկ է պահել էջմիածնից գրած 1902 թ. հունվարի 25-ի նամակով:

Գր. Խալաթյանի գրած մի այլ նամակից (1901 թ. փետրվարի 9) երևում է, որ եվրոպական լեզվով թարգմանութիւն տալը կատարվել է Խալաթյանի խորհրդով: Աճառյանը այդ կապակցութեամբ գրում է. «Զեր առաջարկածը՝ ավելացնել որևէ եվրոպական լեզվով նշանակութիւնները յուրաքանչյուր բառի քով, արդեն ընդունած եմ և հայտնած տպարանին, որ այս մասին որևէ ցեղապետութիւն մը չհանեց: Ես եվրոպական լեզուներն կընտրեմ ֆրանսերենը, որուն ամենեն ավելի ծանոթ եմ, քան ուրիշ որևէ ցեղապետական լեզվի: Ես ալ հարմար կը համարեի ընտրել գերմաներէնը, բայց դժբախտաբար բազմաթիւ աշխատութիւններս չեն թույլ տար այդ՝ որ անշուշտ ինձ համար ավելի ժամանակ պիտի պահանջեր, քան ֆրանսերենը»¹⁹:

Հ. Աճառյանի «Թուրքերենի փոխառյալ բառերը հայերենի մեջ» աշխատութիւնը գիտական լուրջ գործ է: Այդ մասին հատորի

¹⁹ ԳԱԲ, Գր. Խալաթյանի ֆոնդ № 5, № 138:

խմբագիր Գր. Խալաթյանը գրում էր. «Աճառյանի բառարանը այս ուղղությամբ առաջին գիտական հետադոտությունն է՝ հեղինակը հաշվի է առել ոչ միայն թուրքերենը, այլ այսպես կոչված օսմանյան լեզուն, որի բաղկացուցիչ տարրերի մեջ են մտնում նաև պարսկերենը, արաբերենը, ինչպես և եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառությունները»:

2. Աճառյանը իր հրատարակած անդրանիկ բառարանային աշխատության մեջ հատուկ նշումներով ցույց է տվել թուրքերեն գլխաբառերի փոխառության հնությունն ու սահմանները, գործածության ոլորտը:

Աշխատության մի շարք բառահոգվածներ շատ ընդարձակ բնույթ են կրում:

Թուրքերենից փոխառյալ բառերի բառարանի սկզբունքով է կաղմված նաև «Եվրոպական փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» աշխատությունը, որը տպագրվեց «Հանդէս ամսօրեայ»-ում 1947 թ. ապա առանձին՝ 1951 թ.: Բառարանը պարունակում է հատկապես Պոլսի ժողովրդական լեզվի մեջ գործածված 860 օտար բառերը:

Աշխատության վերնագիրը պայմանական է, ինքը՝ հեղինակը առաջաբանում խոստովանում է, թե «Ներկա աշխատությանս նպատակն է ամփոփել և ուսումնասիրել այն բոլոր բառերը, որ Պոլսի ժողովրդական հայերենը փոխառած է իտալերենի, ֆրանսերենի և ուրիշ եվրոպական լեզուների: Ուր որ գտած եմ նույն կարգի բառեր ուրիշ հայ բարբառներու մեջ (Ջմյուռինո, Արաբկիրի, Ակնա, Վանի, Խրիմի, Նոր Նախիջևանի և Ղարաբաղի) համեմատության առած եմ»: Այսպիսով հեղինակը նկատի է ունեցել բարբառները և ոչ գրական հայերենը, հետևապես ավելի ճիշտ կլիներ աշխատությունն անվանել «Եվրոպական փոխառյալ բառերը հայ ժողովրդական խոսվածքներում»:

2. Աճառյանի բառարանագրական հաջորդ աշխատանքը հայերեն գավառական բառարանն է:

Գավառական բառարան կաղմելու միտքը շատ վաղ է ծագել Աճառյանի մոտ: 1901 թ. հունվարին Գր. Խալաթյանին հղած նամակում կարդում ենք. «Զեր առաջարկած ձև՝ կաղմել բառարան գրաբարում չպահանջված գավառական հայերեն բառերի, որոշելով նոցա նշանակությունը որևէ եվրոպական լեզվով: Չէր կարելի արդյոք, որ այս բառերի մոտ ավելացվեր նաև հետևյալը կից հայերենին և նշանակելով, թե որ և որ գավառների մեջ գործածական են այդ բառերը»:

Նս ինքս պատրաստ էի մեծ ուրախությամբ կազմելու Ձեր առաջարկած աշխատությունը, քանի որ արդեն հարկավոր նյութերը հավաքած և աշխատությունը մեծ մասամբ լրացուցած եմ, բայց կա դեռ մի քանի ամսվան աշխատանք, աշխատության վերջին տեսք մ'ալ տալու, եվրոպական բացատրություններն ավելացնելու և մաքուրի առնելու համար»²⁰:

Հրաշյա Աճառյանը հետագայում անընդհատ նորանոր նյութերով հարստացրել է իր բառարանը, և 1906 թ. աշխատությունը պարունակում էր 26000 բառահոդված:

«Էջմիածնում եղած ժամանակս,— գրում է Աճառյանը Գրիգոր Խալաթյանին,— պատահեցա պրօ. Հայկունուն, որին առաջարկիլ եք կազմել էջմիածնում հրատարակված հատորների հայ գավառական բառերի բառարան: Պր. Հայկունին հայտնելով իր ծերությունը և ժամանակի պակասությունը (փակագծի մեջ պիտի ասել, թե նա իր նյութական պարենը հայթայթելու համար տպարանի սրբագրիչ է և դրա համար էլ վատնում է ահագին ժամանակ), առաջարկեց ինձ վերցնել այդ աշխատանքը:

Ինչպես ուրիշ անգամ հայտնել եմ Ձեզ, ես արդեն կազմում եմ ընդարձակ գավառական բառարան, որի բառերի թիվը այսօր հասնում է 26000-ին:

Մեր նշած, ինչպես և այլ նամակներից երևում է, որ Աճառյանը, ընդհանրապես, իր աշխատանքների մասին միշտ իրազևկ է պահել Խալաթյանին և հետևել նրա խորհուրդներին:

Լազարյան ճեմարանի մասնագիտական դասարանների խորհուրդը 1910 թ. նոյեմբերի 5-ին Աճառյանի գավառական բառարանը համարեց արժանի Դ. Քանանյանի մրցանակին: Նույն խորհրդի 1912 թ. նոյեմբերի 7-ի որոշմամբ աշխատությունը հանձնվում է տպագրության, կազմելով «Էջմիածնի ազգագրական ժողովածուի» Թ հատորը:

«Խմբագրության կողմից» բաժնում Կ. Կոստանյանը գրում է. «Իբր և իր տեսակի մեջ առաջին օրինակ՝ Հ. Աճառյանի գավառական բառարանն այժմ մատչելի է դառնում գրական և դիտական ընդարձակ շրջանների ուսումնասիրությանը: Հայ բառարանների կարգի մեջ ներկա գավառական բառարանը մի կողմից լրացնում է նոցա թերին և մյուս կողմից կարծես նոցա շարահարությունն է դառնում: Սակայն այդ բառարանի նշանակությունն առավել մեծ է հայ ազգագրության նկատմամբ, նորա մեջ ամփոփված են թան-

²⁰ ԳԱԹ, Գր. Խալաթյանի ֆոնդ № 5, № 35:

կագին տեղեկություններ ու ցուցումներ հայ ժողովրդի բարքի, սովորույթների, խաղերի, հավատալիքների, ընտանեկան և հասարակական կենցաղի և այլ այսպիսի հանգամանքների մասին և որ գլխավորն է, նա տալիս է հարուստ պաշար հայկական բարբառագիտության, որը մեծ նշանակություն ունի հայոց լեզվի ամբողջ նկարագիրն ըմբռնելու համար»²¹։

Աշխատությանը կցված է հեղինակի ընդարձակ առաջաբանը, որտեղ մանրամասն շարադրված են հայերեն բարբառների հնչյունափոխական առանձնահատկությունները։

Հ. Աճառյանը նշում է, թե աշխատանքի ընթացքում, բացի գրավոր աղբյուրներից, ովքեր են իրեն օժանդակել, նույնիսկ ովքանի գլխաբառ է տրամադրել իրեն։ Նա հիշատակում է, որ հայ դավառաբարբառներով իրենից առաջ ղբաղվել են Ռիվոլան, Շրոգերը, Մխիթար Արբան, Պողոս Թորոսյանը, Ջրպետը, Նոր հայկաղյան բառարանը (սա ունի 735 գավառական բառերի հավելված), Գ. Ախվերգյանը և ուրիշներ։

Աշխատության բնույթի մասին հեղինակը գրում է. «Ասիկա պիտի պարունակե բոլոր հայ գավառական բառերը, ինչպես նաև այն ձևերը, որոնք կազմված են հայ և օտար բառի մը բարդությանմբ կամ ածանցմամբ։

Գրքիս մեջ առնված են զուտ գավառական բառերը, այսինքն՝ անոնք միայն, որ հին մատենագրությամբ ավանդված չեն, կամ ավելի պարզ խոսելով՝ Վենետիկի առձեռն բառարանին մեջ չկան։

Գավառական բառարանում կան ոճեր, դարձվածքներ, որոնցով հարուստ են ժողովրդական բարբառները, օրինակներ և նույնիսկ նկարներ գլխաբառի գոյությունը և այս կամ այն իմաստի կիրառությունը հաստատելու համար։ Հեղինակն այդ կատարել է գիտակցորեն, հետևելով ֆրանսիական նշանավոր առածին՝ *Un dictionnaire sans exemples est un squelette* (Բառարանն առանց օրինակների կմախք է)։

«Հայերեն գավառական բառարանը» Աճառյանի բառարանագրական աշխատանքների համեմատաբար թույլ օղակն է։ Որոշ գլխաբառեր, հատկապես արևելահայ բարբառներից, ճիշտ բացատրություն չեն ստացել։ Այսպես, Հ. Թումանյանը Աճառյանի այդ բառարանի մասին 1917 թ. գրած իր հոդվածում, որ անավարտ է մնացել, ճշտում, աճառ և մի քանի այլ բառահոգվածների կապակցությամբ գրում է. «Առաջին՝ աճառը Բ-ով է, ոչ թե Ա-ով։

21 ԳԱԲ, Գր. Խալաթյանի ֆոնդ № 5, № 143։

Երկրորդ՝ ձավարը բույս չի, որ աճարն էլ նրա նման բույս լինի։ Աճարը հաճարն է, որ աղում են կամ ծածում ու ձավար շինում։ Եվ երրորդ՝ Տփսիս աճարին հատիկ չեն ասում»։

Աճառյանն ընդունեց քննադատությունը և Արմատական բառարանում Երևանի բարբառի անաբը դրված է Ի-ով ու բացատրված «հաճար» (Արմ. բառ., հ. 4, էջ 43)։

Ընդհանրապես Աճառյանը հաշվի է առել գործին օգնող քննադատությունները, ուղղել ինչպես քննադատների, այնպես էլ իր նկատած անձնությունները։

Թումանյանը «Հայերեն գավառական բառարանը» քննադատելով հանդերձ գտնում էր, որ այդ և նման աշխատանքները շատ կարևոր գործեր են։ 1922 թ. անդրադառնալով լեզվի խնդիրներին՝ Թումանյանը գրում է. «Նոր է հավաքվում ու վերաշինվում ամեն բան։ Վերաշինվում է և լեզուն, և ահա պ. Աճառյանի հայ գավառական բառարանը առաջին լուրջ գործերից մեկն էր մեր լեզվի ուսումնասիրության, մեր լեզվական գանձերի—բառերի ու ոճերի համբարումի»։

Չնայած իր պարունակած բառահոգվածների պատկառելի թվին (30.000)՝ գավառական բառարանը պակասավոր էր։

«Աճառյանի գավառական բառարանը,— գրել է աշխատության խմբագիր Կ. Կոստանյանը,— իբրև բառերի և դարձվածքների հավաքածու, լիակատար չէ։ Այդ երևում է ներկա տարվա հունվար ամսին Մայր Աթոռի տպարանում լույս տեսած այն աշխատությունից, որ կազմել է Սահակ վարդապետ Ամատունին «Հայոց բառ ու բան» վերնագրով։ Երկու աշխատությունների պարունակած նյութերի համեմատությունը բերում է այն եզրակացության, որ «...նոքա իրարու ուղղելով և իրարու լրացնելով, կարող են նոր հայտնությունների առիթ լինել և միևնույն ժամանակ նպաստել հայերեն լեզվի ավելի ընդարձակ ծանոթության»։

Գավառական բառարանի թերությունը պիտի համարել և այն, որ գլխաբառի իմաստը փաստարկող օրինակների մեծ մասը հնդինական չեն, չեն առնված հայ գյուղագիրներից, որով հատկապես հարուստ է հայ գրականության արևելահայ հատվածը։ 1945 թ. ինքը Աճառյանը գրում էր. «Գավառական բառարանս շատ թերի է, ճիշտ է, խոշոր հատոր է, բայց ընդամենը պարունակում է 30000 բառ, իսկ իմ մոտավոր հաշիվներով մեր գավառական բառերի թիվը 100000-ից ավելի է։ Մի քանի տարի առաջ ձեռնարկեցի ավելի լիակատար գավառական բառարան կազմելու աշխատանք»։

քին, սակայն հետո կիսատ թողեցի՝ ավարտելու համար այժմ տպագրվող գործերս»²²։

Այդ նույն տարիներին Աճառյանին հետաքրքրել են նաև այլ հեղինակների բառարանային աշխատանքները։

1900 թ. հալաթյանին գրած մի նամակում, խոսելով իր գավառական բառարանի մասին, նա ավելացնում է. «Փակագծերի մեջ հայտնում եմ ցավ ի սիրտ թե այն վանեցին, որի համար լսել էի, թե ահագին թվով գավառական բառեր է հավաքել, մի վարդապետ է, որ բանտարկվելով բանտի մեջ, իր ընկերներից հավաքել է 2500 բառ, նրա կազմած տետրակը ոստիկանությունը այրել է, վարդապետի վախճանվելուց հետո բանտի մեջ»²³։

Ի դեպ, Աճառյանի նշած վանեցին Արսեն Թոխմախյանն է, որն իր մի նամակում գրում է, որ ինքը բանտի մեջ հավաքել է վանեցոց 3000 բառ և աշխատությունը կոչել «Բառակույտ հայկական լեզվի»։ Այս աշխատության մի ավելի փոքրաքանակ բառահոգվածներով տետրակը հորեն խրիմյանը հանձնել է Սահակ Ամատունուն, որը և օգտագործել է իր «Հայոց բառ ու բանի» մեջ։

Մի այլ առիթով Աճառյանը հալաթյանին խնդրում է, «Եթե հնարավոր է տպագրեն Ավետիք Բահաթրյանի Ղարաբաղի բառերի բառարանը, որն ինքը կանոնավորել և այբբենական կարգի է վերածել»։

Հ. Աճառյանը գրել է նաև գրախոսականներ Տ. Նավասարդյանի «Բառգիրք Արարատյան բարբառի», Հ. Աթթինյանի «Տունկերը և անոնց հայերեն անունները», Ամատունու «Հայոց բառ ու բան», Հ. Հյունքյարպեյենտյանի «Ստուգաբանական բառարան հայ լեզվի» աշխատությունների մասին։ Այս գրախոսությունների մեջ ամենից նշանակալիցը «Հյունքյարպեյենտյանի լեզվաբանական դրությունը» խորագրով աշխատանքն է, ուր ջախջախիչ փաստերով հեղինակը ցույց է տալիս այդ բառարանի անգործնական ու ոչ գիտական լինելը։

Հ. Աճառյանի՝ բառարանագրության հետ առնչվող գործերի մեջ պետք է նշել նաև 1919 թ. դրած Գարեգին Կիրակոսյանի «Պարսկեն—հայերեն բառարանի» առաջաբանը, որն իրավամբ կարելի է հայ բառարանագրության պատմության փորձ համարել։ Այդտեղ Աճառյանը նշում է մի շարք բառարաններ ու դրանք գնահատում։

²² «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1945 թ. հոկտեմբեր, Գ. Ստեփանյանի «Ակադեմիկոս Աճառյանի մոտ» հոդվածից։

²³ ԳԱԲ, հալաթյանի ֆոնդ № 5, № 135։

Հրաշյա Աճառյանի բառարանագրական գործունեության գլուխգործոցը և ընդհանրապես հայ բառարանագրության հիմնական սյուներից մեկը անկասկած Արմատական բառարանն է:

Մինչ Աճառյանը, շատ հին ժամանակներից սկսած, հայերեն լեզվի բառարմատների ստուգաբանության շատ փորձեր են եղել: Որպես համահավաք ստուգաբանական աշխատանք կարելի է ամենից առաջ նշել Պոլ Լագարդի «Armenische Studien» (Cöttingen, 1877) բառագիտական ուսումնասիրությունը, որը հենց Աճառյանի բնորոշմամբ «հայերենի առաջին ստուգաբանական բառարանն է»:

Պ. Լագարդը օգտագործելով Մ. Զախչախյանի հայ-իտալերեն և Նոր հայկազյան բառարանները, ինչպես նաև Շրոգերի, Շահան Զրպետի, Պատկանյանի ուսումնասիրությունները, այբբենական կարգով տվել է 2413 բառի ստուգաբանություն, մեկ առ մեկ նշել ստուգաբանությունների պատմությունը: Աշխատության 166—189 էջերում կազմել է իր կողմից ստուգաբանված բառերի ցուցակը՝ բաժանված առանձին սյունակների, որտեղից պարզ երևում է, թե հայերենի այս կամ այն բառը ո՞ր լեզվի համապատասխան բառին է զուգակից:

Հ. Աճառյանն Արմատական բառարանի կազմումը շատ վաղ տարիներից է ձեռնարկել, 1891 թվից, երբ դեռ Պոլսի կենտրոնական վարժարանի շրջորոգ դասարանի աշակերտ էր: Հետագայում նա անընդհատ աշխատել, հարստացրել, ճշտել և օրը օրին ավելի գիտական տեսք է տվել իր աշխատանքին:

1895 թ. սկսած Աճառյանը տասնյակ մարդկանց ու կազմակերպությունների է դիմել Արմատական բառարանի հրատարակությունն իրականացնելու համար, համաձայնվելով երբեմն իրեն ոչ նպաստավոր պայմանների հետ, բայց ապարդյուն, ոչ մի դրական արդյունք:

Ծովանդ Տեր-Մինասյանին՝ էջմիածնի մայր աթոռի տպարանի այն ժամանակի տնօրենին, 1909 թ. գրած նամակներից պարզվում է, որ Աճառյանը հանձն է առնում Տիգրանյան մրցանակի 2000 ռուբլու կեսը հատկացնել տպագրական ծախսերի և ամբողջ աշխատանքի սրբագրությունը կատարելուն: «Նա պատրաստակամորեն անձնական զոհողություն էր հանձն առնում,— գրում է Ծ. Տեր-Մինասյանը,— տպարանին վճարելու ենթադրյալ 2000 ռուբլի մրցանակի (աշխատությունը տպագրված վիճակում պետք է ներկայացվեր—Գ. Գ.) կեսը և ամբողջ 100—120 մամուլի տաժանելի

սրբագրութիւնը կատարելու ձրիաբար և բոլոր տպագրված օրինակներն էլ տպարանի սեփականութիւնը համարելու²⁴։

Պարսկաստանից հրավիրվելով Երևանի պետական համալսարանի գասախոս, Աճառյանը հնարավորութիւն է ստանում մտածելու Արմատական բառարանի հրատարակութեան մասին։

Համալսարանի ռեկտոր Հակոբ Հովհաննիսյանի ջանքերով 1926 թ. սկսվում է այդ աշխատութեան ապակետիպ հրատարակութիւնը 400 օրինակ տպաքանակով և լրիվ ավարտվում 1935 թ.։ Հրատարակութեան համար Աճառյանն իր ձեռագրով ամեն օր ապակետիպի համար պատրաստում էր շորս էջ, հինգերորդ մշակումով արտագրելով իր աշխատանքը։ Նա ինքն էլ տպարանից վերցնում էր պատրաստի պրակները, դասդասում, անձամբ տանում հանձնում բաժանորդներին։

Հ. Աճառյանը պատմում էր, որ Արմատական բառարանը լրացումներով, նորագույն նյութերը հաշվի առնելով հինգ անգամ արտագրել է և 50 էջից բաղկացած հասարակ մի տետրակից դարձրել յոթհատորյա ծավալուն աշխատութիւն։

Արմատական բառարանը կազմված է հինգ բաժիններից։

Առաջին բաժինը բառագիտութիւնն է, ուր տրված են հայերեն լեզվում օգտագործված իրական բառարմատները. իսկ, լեզվի իրական արմատները այն բառերն են միայն, — գրում է Աճառյանը, — որոնց անկախ գոյութեան գիտակից են նույն լեզուն միայն խոսող անհատները և ընդհակառակը արմատ չեն միայն այն բառերը, որոնց վերլուծումը ըմբռնելի է նույն լեզվի կազմութեան և՛ ընդհանուր, և՛ սովորական օրենքներով։ Արմատները քարացած ձևեր են լեզվի մի որոշ վայրկյանին և ածանցներն են միայն նույն վայրկյանի կենդանի և շարժուն ձևերը²⁵։ Արմատ գլխաբառից հետո տրված են բառի հոլովման, խոնարհման ձևերը, իհարկե, քննադատական անհրաժեշտ մոտեցումով։

Բառի թեքման ձևերը տալուց հետո Աճառյանը բացատրում է բառի նշանակութիւնը և բերում վկայութիւններ՝ հիմնականում հենվելով նոր հայկազյան բառարանի նյութերի վրա։

Եթե ընդունած գլխաբառը վերջին դարերում նոր իմաստ է ստացել, այդ ևս նշվում է։ Այսուհանդերձ, Աճառյանը իրավացի

24 Ե. Տեր-Մինասյան, Հ. Աճառյանի նամակները Արմատական բառարանի տպագրութեան մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 129։

25 Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հ. 7, 1935, էջ 3։

կերպով նպատակ չի դնում գլխաբառի բոլոր իմաստներն ու նրբ-
րանգները տալու:

Վկայությունների բաժնում Աճառյանը ամեն կերպ աշխատել
է վկայակոչել ամենահին և հավաստի նյութերը: Մեծ տեղ են
գրավում նաև իր ընթերցումները:

Վկայությունից հետո բերվում են տվյալ բառարմատից
ածանցված կարևոր բառերը իրենց վկայություններով: «Սրա նպա-
տակն է,— գրում է Աճառյանը,— նախ՝ ցույց տալ, թե նույն ար-
մատը ինչ կենսունակություն ունի հայ լեզվի մեջ. կղզիացած և
քիչ գործածական մի ձև է, թե աճած ու զարգացած բառ: Այս
բանը կարևոր է մանավանդ այն պարագայում, երբ արմատը
առանձին անգործածական է և ածանցների մեջ միայն պահ-
ված է»²⁶:

Այս հատկապես կարևոր է փոխառյալ բառերի դեպքում՝
դրանց կենսունակության չափը որոշելու համար: Ածանցված բա-
ռերը ցույց են տալիս նաև ժամանակի ընթացքում արմատ բառի
կրած փոփոխությունները:

Բառարանում մեջբերված են տարբեր գրչություններ, ընդ
որում որպես հիմնաբառ ընդունված է ավելի տարածված ձևը,
թեև ուղղա սխալ լինի, այսպես՝ շագանակ, երիզ, և ո՛չ շաղանակ,
երէզ:

Արմատական բառարանի հիմնական և նշանակալից մասն է
կազմում ստուգաբանական բաժինը, ուր մանրամասն տրվում է
արմատի ծագումը: Այս բաժնում հեղինակը հիմնական աղբյուր է
ընդունել Հ. Հյուբշմանի «Armenische Grammatik» աշխատու-
թյունը (Լայպցիգ, 1895—1897), որն Աճառյանի բնորոշմամբ «հայ
լեզվաբանության պատվանդանն է»:

Հ. Հյուբշմանի աշխատության մեջ ստուգաբանված է 2183
բառ, որից 217-ը՝ հատուկ անուն:

Հ. Աճառյանը յուրաքանչյուր բառի համար նշում է նրա բուն
հայկական, հնդեվրոպական արմատից ծագած թե փոխառյալ
լինելը:

Փոխառյալ բառերի դեպքում Աճառյանը ամենայն բարեխղ-
ճությամբ պարզում է այն ճանապարհը, որով նրանք հասել են
մեզ, իսկ բուն հայերենների դեպքում՝ նախալեզվի արմատի ձևա-
փոխությունները ազգակից լեզուների մեջ: Հեղինակը գլխաբառի

²⁶ Նույն տեղը, էջ 7:

սկզբից պայմանական նշաններով տալիս է բառի բնիկ հայերեն, փոխառյալ, բնաձայն, հայակերտ, սուտ ու շինծու կամ անստույգ լինելը:

Արմատական բառարանում արմատ բառերի թիվը 10996 է, որից 4231-ը գործածական է ժամանակակից գրական հայերենում:

2. Աճառյանն անձամբ ստուգաբանել է 1688 բառ, որից 158-ը՝ բնիկ հայերեն:

Բառարանի հաջորդ բաժինը ստուգաբանության պատմությունն է: Այս բաժնում ամենայն մանրամասնությամբ տրվում են տվյալ գլխաբառի ստուգաբանության փորձերը, անկախ նրանց ճիշտ կամ սխալ լինելուց, Աճառյանը գրում է. «Աշխատությանս սույն երրորդ բաժինը, ընդհանրապես ճշմարիտ գիտական արժեքից զուրկ լեզվաբանների համար անպետք և ավելորդ է: Սակայն նա պատմական նշանակություն ունի. նա կարևոր և շատ կարևոր է նրանց համար, որոնք հայ լեզվի ստուգաբանությանց պատմությամբ են զբաղվում և իբրև մի շտեմարան՝ իր մեջ է պարունակում հայ բառերի վրա տրված բոլոր ստուգաբանությունները»:

Բառարանի չորրորդ բաժինը բարբառային ձևերն են: Այս բաժնում 2878 դիսբառերի համար տրվում են դրանց բարբառային ձևափոխությունները:

Արմատական բառարանի վերջին՝ հինգերորդ բաժնում ցույց են տրված հայերենից այլ լեզուների կատարած փոխառությունները:

Հարկ ենք համարում նշել, որ հայերենից կատարված փոխառությունների խնդիրը ընդհանրապես քիչ է ուսումնասիրված: Հայ բառարանագրության պատմությանը հայտնի են տասնյակից ավելի մեծ ու փոքր բառարաններ, որոնք տալիս են հարևան և ոչ հարևան լեզուներից հայերենի կատարած փոխառությունները, իսկ հակառակ աշխատանքը՝ հայերենից այլ լեզուների կատարած փոխառությունների բացահայտման ուղղությամբ գրեթե ոչինչ չի արված: Լեզվաբանական և պատմագիտական աշխատություններում այդ մասին կան միայն մասնակի հաղորդումներ: Արշակ Ալպոյաճյանը՝ իր «Պատմություն հայ Կեսարիո» (Կահիրե, 1937) աշխատության մեջ անդրադառնալով Կեսարիա—էվերիկի բարբառին և նրա տարածման ոլորտին՝ գրում է. «Հետաքրքրաշարժն այն է, որ հայ բառերը... նաև օտարներ՝ թուրքերը և հույները կգործածեն հաճախ անգիտությամբ, և երբեմն գիտությամբ»:

Ա. Ալպոյաճյանը նպատակ չի դնում, ինչպես ինքն է խոստովանում, արձանագրելու «հայ լեզվի բոլոր նշխարները, որոնք պահված էին Կապադովկիո հունաց և Թուրքիո բարբառներուն մեջ»:

Այնուամենայնիվ հեղինակը տալիս է հայերենից փոխառնված 120 բառ, որ օգտագործվել է թուրքերեն և մասամբ հունարեն ժողովրդական խոսվածքներում: Ինչպես՝ անաճ (թ. հ.)—չաճող թխսամայր, արըսթագ (թ.)—առաստաղ, անարատ (թ.)—անարատ (յաղ), բոշ (թ.)—պոշ, ձավար (թ.)—ձավար, ձունունդ (թ.)—ձնունդ, խավեղ (թ.)—խավիժ, շելեկ (թ.)—շալակ, խանջար (թ.)—բանջար, խամուր (թ.)—խմոր և այլն:

Այդ վկայում են նաև օտար աղբյուրները: Ըստ Թուրքիայի «Լուղաթ խալք սոզլարի» բառարանի, հատկապես Վանի վրլա-լեթի թուրքական խոսվածքում զգալի թիվ են կազմում հայերեն բառերը:

Հ. Աճառյանը, ըստ հնարավորին, ի մի է հավաքել այդ փոխառությունները և դարձրել Արմատական բառարանի մի առանձին բաժինը:

Արմատական բառարանը սոսկ բառ-արմատների ստուգաբանական բառարան չէ, այլ բազմապիսի բառարանների մի ամբողջ ժողովածու. հիմնականում ստուգաբանական լինելով նրա ամեն մի բաժինը մի ինքնուրույն բառարան է:

Հ. Աճառյանն իր այդ աշխատանքի համար օգտագործել է ինչպես հայ, այնպես էլ այս կամ այն չափով հայերենին առնչվող օտարազգի լեզվաբանական դրա՛խանությունը, մի աշխատանք, որ կարող էր կատարել միայն Աճառյանի նման շատ լեզուներ իմացող, աշխատասեր, բազմահմուտ և մանրակրկիտ հեղինակը: Հենց միայն օգտագործած աղբյուրները մի հսկա ցուցակ են կազմում:

Ն. Ակինյանը Արմատական բառարանի մասին գրում է. «Դարակազմիկ աշխատություն մըն է. զոր կը դնե հրապարակի վրա ուսուցչապետն Հրաշյա Աճառյան, այն շատ համեստ խորագրի տակ» («Հանդէս ամսօրեայ», 1930, էջ 482) և հետո՝ «Արմատական բառարանը պիտի մնա սեղանիս վրա ինձ ընկեր և խորհրդատու: Եվ ո՞վ է, որ չկարոտի այսպիսի ընկերի և բարեկամի: Անոր խորհուրդները պիտի ըլլան ուղղիչ և առաջնորդ ամեն անոնց, որոնք պիտի ընթանան լեզվագիտական ասպարեզի վրա հառաջ պիտի մխեն բանասիրության լաբյուրինթոսը» (էջ 498):

Այդ արժեքավոր աշխատության սակավաթիվ օրինակները չէին կարող բավարարել մեր նոր սերնդի պահանջները և այժմ բառարանի առաջին հրատարակիչը՝ նույն Երևանի պետական համալսարանը վերահրատարակում է այն 25.000 տպաքանակով:

Արմատական բառարանի ավարտին հաջորդեց նույն հեղինակի հինգհատորյա հայոց անձնանունների բառարանը:

Այս լեզվաբանական-բանասիրական աշխատության մեջ հեղինակը վերցրել է մինչև 1500 թ. եղած բոլոր հայերեն անձնանունները, իսկ հետագա շրջանի համար՝ ընտրությամբ: Աճառյանը անձնանուններն ըստ հնարավորին ստուգաբանել է և մեկ առ մեկ նշել դրանք կրող բոլոր անձնավորություններին, ավելացնելով նաև այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է: Այս աշխատության նպատակն է, — գրում է Աճառյանը, — հավաքել, դասավորել և ուսումնասիրել այն բոլոր անունները, որ պատմության ընթացքում որևէ անհատ կրել է երբևիցե անկախ իր ունեցած դիրքից և աստիճանից, ընդունած կրոնից և դավանանքից ու ապրած շրջանից կամ երկրից: Այս հավաքածուիս մեջ՝ տեղ են գտել ուրեմն մի կողմից Հայկը, որ հայազգի նախահայրն է համարվում ըստ ավանդության, և Տիգրանը, որ հայ պետության քաղաքական ազդեցությունը Կովկասյան լեռներից մինչև միջերկրականի ափը հասցրեց, և Մեսրոպը կամ Մաշտոցը, որ հայ մատենագրության հիմքը դրավ և մյուս կողմից Դավիթ Մաբեցի ջաղացպանը, դերձակ խնդուբեզ, բաղնիսպան Հովհաննես և այլն»²⁷:

Հեղինակը յուրաքանչյուր անձնանուն ստուգաբանում է, տալիս նրա կրած ձևափոխությունները և ապա ժամանակագրական կարգով նշում այդ անունը կրող անձներին և այն ամենը, ինչ հնարավոր է եղել նրանց վերաբերյալ գտնել:

2. Աճառյանը իր արժեքավոր ներդրումն ունի նաև մասնագիտական բառարաններ կազմելու գործում: Աճառյանի մասնակցությամբ և ղեկավարությամբ է կազմվել Ռուս-հայերեն շինարարական տերմինների բառարանը» (Երևան, 1928), որն ունի զգալի քանակությամբ նոր բառեր՝ առաջին անգամ օգտագործված այդտեղ և հետագայում դարձած հայ մասնագիտական և գրական լեզվի սեփականությունը:

2. Աճառյանը բառարանագրական առանձին աշխատանքներից շուրս հեղինակել է մի շարք դրաբար-բարբառային և անկախ բարբառային բառարաններ, որոնք կցված են հայ բարբառներին նվիր-

27 Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, 1942, էջ 47:

ված նրա աշխատություններին, ինչպես նաև «Հայերեն նոր բառեր զանազան հին գրողների մոտ» աշխատություն:

Հ. Աճառյանը դեռ դպրոցական տարիներից հատուկ սեր է ունեցել բառի, բառ ու բանի, բառագիտության ու բառարանագրության նկատմամբ:

Բառագիտական հետաքրքրասիրությունը կարմիր թելի նման անցնում է նրա գրեթե բոլոր աշխատություններով: Սխալված չենք լինի եթե ասենք, որ Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» երկհատորյակը հիմնականում բառագիտական աշխատանքի հանրագումար է, բառերի առաջացման ու փոխառությունների պատմություն: Հեղինակն ինքն էլ հայոց լեզվի պատմության մի շարք ենթավերնագրեր անվանել է «Հունական փոխառությունները հայերենում», «Եբրայական փոխառությունները հայերենում», «Արաբական փոխառությունները հայերենում», «Թուրքական փոխառությունները հայերենում», «Եվրոպական փոխառությունները հայերենում» կամ «հալդերենի ազդեցությունը հայերենի վրա», «Միտաներենի ազդեցությունը հայերենի վրա», «Ասուրերենի ազդեցությունը հայերենի վրա» հատվածում, որն զբաղեցնում է առաջին հատորի 213-—323 էջերը, 4 էջի սահմաններում տալիս է երկու ժողովուրդների լեզվական ազգակցության խնդիրը և ապա անցնում բառագիտական հարցերի քննության, տալիս իրանական լեզուներից կատարված 1405 փոխառությունները, մեկ առ մեկ նշելով դրանց պարսկերեն, պահլավերեն, ղենդերեն, հին պարսկերեն ձևերը (52 էջ): Այդ բառերը նա դասդասում է ըստ իմաստային խմբերի՝ բնության և նրա զորության մասին, կրոնական բառեր, մարդու և անասունի մարմնի մասեր, հիվանդության և բժշկական բառեր և այլն: Հատվածն ընդգրկում է նաև անձնանունների ու տեղանունների ցուցակներ, պարսկերենի նմանությամբ բառապատճենումներ, ինչպես՝ զորագլուխ—sarlaškar, ձրիակեր—muft-xōr, պնակալիզ—kasa-lis, օձաձուկ—mār-mahl, զլխավոր—sar-var, երկերեսանի—dū-rūy, ուղտափուշ—uštār-xār և այլն: